

II. ФУНКЦІОНА СЕМАНТИКА ЛЕКСИЧНИХ ОДИНИЦЬ. ТЕОРІЯ НОМІНАЦІЇ.

Ніна Кухар
(м. Вінниця)

УДК 811. 161. 2. 367

КОМУНІКАТИВНА ЗУМОВЛЕНІСТЬ ПЕРЕРОЗПОДІЛУ ПРИСЛІВНИХ КОМПОНЕНТІВ У СИСТЕМІ «ОБОВ'ЯЗКОВІСТЬ – ФАКУЛЬТАТИВНІСТЬ»

У статті проаналізовано комунікативні чинники перерозподілу прислівних компонентів у системі «обов'язковість – факультативність»; визначено способи актуалізації факультативних поширювачів атрибутивної семантики, семантичної нейтралізації елементів словосполучення, спричиненої позиційними умовами; розглянуто випадки переходу займенникових факультативних поширювачів у систему обов'язкових компонентів формально-граматичної структури речення.

Ключові слова: *формально-граматична структура простого речення, факультативний компонент прислівної залежності, семантична нейтралізація елемента словосполучення, факультативні поширювачі атрибутивної семантики, займенникові прислівні поширювачі.*

Постановка проблеми. Формально-граматична будова речення має системну організацію, у якій необов'язкові прислівні компоненти посідають особливе місце. У з'ясуванні процесів і закономірностей утворення факультативних прислівних компонентів першорядне значення мають синтаксичні особливості словосполучень як бази утворення відповідних позицій, а отже, формально-граматичних компонентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі (І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, Н. Л. Іваницька, А. П. Загнітко, Н. В. Гуйванюк, М. В. Мірченко) щодо окресленого питання більша увага приділена вивченню складу, морфологічних особливостей цих компонентів, їхнього впливу на загальну структуру речення, особливостей ускладнення ними структури окремих членів речення. Проблеми виокремлення факультативних прислівних компонентів розв'язують на тлі розмежування повнозначних-неповнозначних слів з урахуванням абсолютивно-релятивної природи перших (І. Р. Вихованець, А. П. Грищенко, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, Н. Л. Іваницька, М. Я. Плющ). Вихідними положеннями для визначення позицій і субпозицій у словосполученні слугує теорія І. Р. Вихованця [1, с. 44-46].

Мета і завдання статті. Лінгвістична природа підрядних словосполучень, їхня наукова інтерпретація спричиняють увиразнення обов'язкових та факультативних прислівних компонентів також із достатньою орієнтацією на їхню інформативну достатність. Однак є випадки, коли ця закономірність дещо порушується при виокремленні компонентів і визначенні їхнього складу, розмежуванні їх за параметром «обов'язковість – факультативність». Зокрема, досить поширеним явищем у визначенні позицій і компонентів є семантична нейтралізація елементів словосполучення, а отже, відповідний перерозподіл позицій і компонентів формально-граматичної структури речення.

Метою нашої статті є визначення комунікативних чинників перерозподілу прислівних компонентів у системі «обов'язковість – факультативність».

Виклад основного матеріалу. Відомо, що іменниково-прикметникові словосполучення замкненого типу утворюють розгалужену систему мовних конструкцій, у яких іменники, поєднуючись із прикметниками, утворюють ненапружені позиції, які заповнюють прикметникові слова. У такий спосіб утворюються факультативні прислівні компоненти, виражені прикметниками. Ідеальна кореляція між повнозначними словами і формально-граматичними компонентами в таких реченнях простежується майже в усіх позиціях, що їх здатні прогнозувати іменники для залежних прикметникових компонентів.

Усе ж у граматичній системі української мови є непоодинокі випадки, коли така закономірність відсутня. Наприклад, прикметникові лексеми, що характеризують людину щодо її емоційно-психічного стану, волі, темпераменту, рис характеру, інтелектуальних, фізичних, фізіологічних якостей, а також загальних позитивних чи негативних оцінок, утворюють підрядні словосполучення із головним словом «людина»: *весела, добра, лиха, спокійна, щаслива, врівноважена, наполеглива, завзята, темпераментна, брехлива, горда, груба, добropорядна, жадібна, легковажна, працьовита, чесна, чуйна, сильна, хвороблива, вродлива, красива, погана, симпатична, чарівна*.

У реченні *Батько Марусі Чурай був людиною хороброю, чесною* (з журн.) – усе словосполучення *людина хороброю* перебуває в позиції головного компонента (є іменним складеним присудком із зв'язкою *був*). При цьому характерним є те, що не лише обидва повнозначні слова (іменник і прикметник) утворюють іменну частину присудка, але в складі такої частини присудкового компонента має місце семантичний перерозподіл елементів, що виявляється в деякій нейтралізації значення іменника і відповідно в актуалізації прикметникової ознаки. Пор.: *Він був доброю людиною* → *Він був добрий*; *Він став жорстокою людиною* → *Він став жорстоким*.

Семантична нейтралізація елементів словосполучення, зумовлена позиційними умовами, найчастіше стосується іменників, що лексично повторюються в головних позиціях підметово-присудкового комплексу в реченнях іменної будови: *Наша епоха – це епоха змін* (з газ.). Формально факультативний підметовий поширювач *наша* і присудковий поширювач *змін* вживаються при тих самих словах (*епоха*), що зумовлює переосмислення змістової інформації в присудковому комплексі – факультативний прислівний компонент «перебирає» на себе функцію присудка. По суті, ядерний присудковий елемент зазнає позиційної нейтралізації, що підтверджує трансформація: *Наша епоха – це епоха змін* → *Наша епоха – це зміни*.

Семантична нейтралізація властива компонентам, у складі яких є слова: **річ**: *Це не проста річ – електростанцію будувати* (П. Загребельний) → *Електростанцію будувати – це не просто*; **людина**: *Цікавою, мудрою людиною виявився цей Колумб* (Олесь Гончар) → *Цікавим, мудрим виявився цей Колумб*; **юнак**: *Він був добрий юнак* (О. Довженко) → *Він був добрим*; **процес**: *Виявити зміст складнопідрядного речення – складний процес* (з журн.) → *Виявити зміст складнопідрядного речення – складно*.

Або: *Він глянув на неї **пильним поглядом*** (=пильно); *уважним поглядом* (=уважно), *пронизливим поглядом* (=пронизливо), *прискіпливим поглядом* (=прискіливо), *серйозним поглядом* (=серйозно). Усе іменниково-прикметникове словосполучення заповнює в реченні периферійну придієслівну позицію і виконує функцію факультативної обставини способу дії: *глянув на неї як?* – *глянув **пильним поглядом***. У межах же самого факультативного

компонента відбуваються структурно-семантичні перетворення на користь прикметникових слів, унаслідок чого утворюється позиційно зумовлена форма аналітичної будови. Нейтралізація семантики лексеми *поглядом* відбувається саме в такій позиції, яку зумовлює дієслово *глянути* із залежною від нього формою безприйменникового іменника в орудному відмінку.

Процес нейтралізації семантики окремих повнозначних слів, а отже, відповідний перерозподіл позицій формально-граматичної структури речення, охоплює також випадки, коли головні позиції двоскладного речення іменної будови заповнюють компоненти, виражені тими самими словами, зокрема іменниками: *І почуття гордості за свій народ – законне почуття* (О. Довженко) – у реченні спостерігаємо перерозподіл позицій через нейтралізацію реченнєвої семантики слова *почуття*. Пор.: *І почуття гордості за свій народ – законне почуття* → *І почуття гордості за свій народ – законне*. Явище нейтралізації семантики присудкового компонента – іменника *почуття* – обмежене структурою речення, оскільки в позареченнєвих умовах, зокрема в словосполученні, цей іменник може вступати в слабкий зв'язок узгодження: *почуття* («психічні й фізичні відчуття людини») *гостре, сильне, нестерпне, притуплене, неприємне; почуття* («правильне або хибне усвідомлення людиною свого значення, ролі в суспільстві») *розмите, розвинене, високе, загострене; почуття* («емоції, викликані певними душевними переживаннями») *радісне, ніжне, тепле, мимовільне, неусвідомлене, слабе, сильне, гірке, материнське, родинне; почуття* («любов, кохання») *велике, нерозділене, глибоке, чисте, платонічне*.

Своєрідні семантичні процеси спостерігаємо в межах факультативних компонентів, виражених деякими займенниками. У системі української мови за означальними, присвійними та вказівними займенниками приіменникової залежності закріпилась типова функція факультативного поширювача. Отже, у словосполученнях «іменник + означальний займенник», «іменник + присвійний займенник», «іменник + вказівний займенник» іменники утворюють периферійні позиції, які в структурі речення заповнюють факультативні займенникові компоненти: *А вже ж уся слава на всім світі стала* (Нар. тв.); *Далеко дець з-під самого Бугу сірою грудочкою покотився в село заєць* (М. Стельмах); *Виноград на зігнутих гілках гостинно простягає свої солодкі грона* (М. Рильський); *В тремтінні слів твоїх крилатих я барвінкову щирість чую* (Б. Антонович); *Учора раннім-рано на зорі почався наші великий наступ* (О. Довженко).

Проте в деяких контекстуально визначених умовах їм властиві ознаки обов'язковості. Зокрема, факультативність формально-граматичного придієслівного компонента «сам» підтверджує трансформація реченнєвої структури в елементарне непоширене речення з елімінованим компонентом «сам»: *Директор сам приїхав* → *Директор приїхав*. Позареченнєвий контекст, що визначає семантичну ємність компонента «сам», з одного боку, і його семантико-граматичну індивідуальність як окремого компонента, з іншого, – може бути інтерпретований так: а) *Ніхто не запрошував директора. Він вирішив, що потрібно приїхати, і тому приїхав*; б) *Директорові пропонували машину, але він не скористався цим, а приїхав так, як вважав за потрібне*; в) *Директор мав приїхати разом з іншими колегами, але чомусь він приїхав без них*; г) *Директор лежав хворий. Йому потрібно було вирішити кілька виробничих питань. Колеги хотіли поспілкуватися з ним у лікарні. Але він таки приїхав*.

Такими, наприклад, є займенникові компоненти, виражені:

– означальним займенником *усякий* (*всякий*) у значенні: а) «який завгодно, кожний»: *На всякий терпець буває кінець* (Нар. тв.); б) «різний, всілякий»: *У скрині у неї повно всякого добра* (О. Довженко); в) «будь-який»: *Тепліше стає на серці, коли бачиш, що ти не цілком самотній на світі; що є добрі люди, які без всякого власного інтересу дбають про тебе* (М. Коцюбинський);

– *весь* (*ввесь, увесь*) у значенні а) «неподільне, ціле, взяте повністю»: *Ой сину, мій сину, моя ти дитино! Чи є кращий на всім світі, на всій Україні!* (Т. Шевченко); б) «повна кількість, виражена числівником»: *Він знає всі вісім правил*.

Те саме властиво займенниковому компоненту «самий» із значенням тотожності з ким-, чим-небудь чи подібності до когось (чогось); увиразнення, конкретизації, виділення особи, предмета, місця, часу: *саме хтось, саме щось, не хто інший, не щось інше*. На рівні словосполучення цей займенник уживається після вказівних займенникових слів *той, та, те, ті, цей, ця, ці, такий, така, таке, такі*: *Село на горі, а попід горою той самий Дніпро шумів, що й попід Києвом* (Марко Вовчок). Він може вживатися з іменниками в поєднанні з прийменниками на позначення часу (пори, доби чи року, певного періоду), указуючи на часову межу дії (саме тоді): *перед самим ранком, перед самим Новим роком, перед самою війною*.

Нерідко, особливо в неповних реченнях, структурна позиція увиразнює семантику такого займенникового компонента, який отримує статус змістової облігаторності, перебираючи на себе функції пропущеного іменникового компонента: *І там степи, і тут степи, та тут не такії* (Т. Шевченко).

Аналізований матеріал поширених речень із прислівними компонентами показав, що розмежування обов'язкових – факультативних компонентів, окрім усього іншого, може залежати від комунікативної зорієнтованості речення загалом. Покажемо це на прикладі компонентів речення із дієслівним присудком *просити* (*благати*). Загальносемантичною характеристикою речень із таким присудком є «спонукання суб'єктом адресата через звернення (прохання) про об'єкт»: *Він просив чогось у когось* (*Він просив про щось у когось*). Таку семантику реалізують речення із наявними в них обома придієслівними компонентами: *Мужчина впав на коліна й просив у неї милості* (М.Хвильовий) = *Мужчина впав на коліна й просив, щоб вона змилостивилась* = *Мужчина впав на коліна і просив: «Змилуйся»*.

Отже, як в аналізованому реченні, так і в його трансформах, послідовно простежується наявний, мовно реалізований, обов'язковий компонент, виражений прийменниково-займенниковою словоформою *у неї* (пор.: у першому трансформі – *вона*, у другому – нульова займенникова форма неназваного суб'єкта дії, до якого адресоване звернення мовця). Усе це підтверджує думку про контекстуальну важливість обох об'єктних компонентів у відтворенні реченнєвою структурою її загальної семантики. Речення дещо іншої структури (*Мужчина впав на коліна і просив милості*) з можливим трансформом *Мужчина впав на коліна і молився* відтворює іншу семантичну структуру, а отже, має інше комунікативне призначення.

Облігаторність – факультативність компонента в реченнєвій структурі дослідники пов'язують з облігаторністю та факультативністю валентного поширювача в семантико-синтаксичній структурі речення. І. П. Пасічник, зокрема, зазначає: «Облігаторні компоненти мають високий ступінь необхідності, їхнє вилучення призводить до ушкодження речення (змістового або граматичного); факультативні компоненти, хоч і належать до зумовлених

валентністю предиката елементів, проте їм властивий менший ступінь необхідності, їх можна вилучити без істотних змін у змісті речень» [6, с. 6–7].

Поглиблене вивчення семантико-синтаксичної структури простого речення, орієнтоване на розмежування облігаторних та факультативних синтаксем у його реально репрезентованому чи потенційно можливому реченні дає змогу деяким дослідникам дещо з інших позицій розглянути облігаторність – факультативність компонентів, зокрема у формально-граматичній структурі речення. У контекстуально напруженій позиції факультативний прислівний компонент набуває особливої значущості, перетворюючись із структурно необов'язкового в найбільш вагомий і відповідним чином виділюваний у загальній канві речення: *Письменник «заселяє» твір своїми людьми, надає йому свою колористику, насичує його своєю емоційною атмосферою* (з журн.).

Визначення структурної схеми формально-граматичної моделі речення пов'язане здебільшого з певними складностями, оскільки факультативність структури (формальна) переважної більшості компонентів суперечить інформативній значущості їх у реченні. Наприклад, у реченні *Треба вітати, що Ю. Мушкетик уперто шукає свіжого слова* (В. Русанівський) – *свіжого* є факультативним прислівним компонентом, проте вилучення його з речення (... *шукає слова*) можливе лише на формальному рівні; на рівні ж змістовому для довершеності вислову таке вилучення видається неможливим.

Контекстуально увиразнюватися можуть факультативні прислівні компоненти, уживаючись у позиції, прогнозованій повнозначним словом у функції головного члена односкладного речення. При цьому такий компонент стає інформативно навантаженим у загальній канві речення, все ж залишаючись структурно факультативним: *Не раз і не два Воронцов ішов у бойових порядках піхоти, було скрутно, а іноді – коли й не зовсім скрутно* (О. Гончар).

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Аналіз мовного матеріалу на предмет виявлення ознак облігаторності – факультативності формально-граматичних компонентів речення дає підстави до таких узагальнень: у сфері деяких підрядних словосполучень простежуємо явище нейтралізації семантики опорних елементів і зміни позицій факультативних прислівних компонентів; типовими для української мови є процеси позиційного увиразнення семантики деяких факультативних прислівних компонентів, виражених займенниками; обов'язковість – факультативність прислівних компонентів може визначати структура простого речення; на кваліфікацію формально-граматичного прислівного компонента щодо параметра «обов'язковість – факультативність» впливає комунікативна зорієнтованість речення загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець – Київ : Наук. думка, 1980. – 286 с.
2. Гуйванюк Н. В. До питання комунікативної парадигми речення // Н. В. Гуйванюк // Мовознавство. – 2005. – № 3/4. – С. 148–154.
3. Загнітко А. П. Теоретична граматики сучасної української мови. Морфологія. Синтаксис / А. П. Загнітко. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2011. – 992 с.
4. Іваницька Н. Л. Синтагматика українського дієслова і синтаксичний аналіз : [монографія] / Н. Л. Іваницька. – Вінниця : Ландо-ЛТД, 2012. – 180 с.
5. Леута О. І. Структура і семантика дієслівних речень в українській літературній мові : [монографія] / О. І. Леута. – Київ : Такі справи, 2008. – 208 с.

6. Пасічник І. А. Семантико-синтаксична валентність предикативних прикметників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / І. А. Пасічник. – Київ, 2011. – 17 с.

Кухар Н. И. Коммуникативная обусловленность перераспределения присловных компонентов в системе «обязательность – факультативность»

В статье проанализированы коммуникативные причины перераспределения присловных компонентов в системе «обязательность – факультативность»; определены способы актуализации факультативных компонентов атрибутивной семантики, семантической нейтрализации элементов словосочетания, обусловленные их позицией; рассмотрены случаи перехода факультативных элементов, выраженных местоимениями, в систему обязательных компонентов формально-грамматической структуры предложения.

Ключевые слова: формально-грамматическая структура простого предложения, факультативный компонент присловной зависимости, семантическая нейтрализация элементов словосочетания, факультативный компонент атрибутивной семантики, факультативный компонент, выраженный местоимением.

Kuhar N. Communicative condition of redistribution of word components in the system «obligatory – facultative»

The article analyzes the communicative factors of the redistribution of word components in the system "obligatory-facultative". The methods of actualization of facultative spreaders with attributive semantics, with neutralization semantic of elements of the phrase, caused by positional conditions are defined. The cases of pronouns transition to facultative spreaders are considered in the system of obligatory components of the formal-grammatical sentence structure.

The grammatical basis of a facultative component is its word dependence that is realized within the transposed subtotal phrase into the sentence structure. The content of the facultative spreaders is the syntactic value (syntactic function), which is based on a combination of semantic and formal features, taking into account the communicative purpose of the sentence as a whole. Determination of the formal grammatical structure of the sentence is associated with most of the complexity; formally facultative structure of the components often contradicts the informative significance of the sentence.

Among some sub-phrases the phenomenon of neutralizing the semantics of the reference components and changing the positions of facultative spreaders are traced. The classification "obligatory – facultative" is depend communicative orientation of the sentence in general.

Key words: formally-grammatical structure of simple sentence, facultative component of word dependence, semantic neutralization of a phrase element, facultative spreaders with attributive semantics, pronoun word spreaders.

Статтю подано до редколегії 27.04.2017